

واکاوی عوامل اقتصادی در تداوم و تحول مراسم آیینی و سوگواری خراسان با تأکید بر شهر مشهد عصر قاجار

علی روحانی قوچانی^۱
شهرزاد ساسان‌پور^۲
حسین آبادیان^۳
منیره کاظمی^۴

چکیده

در تاریخ ایران اسلامی، عصر قاجار یکی از دوره‌هایی است که تأثیرات عمیقی بر ارزش‌های دینی و فرهنگی ایران از خود به جای گذاشته است. مراسم آیینی که در دوره قاجار به‌طور کلی بر اساس عقاید و افکار مذهبی سیاسی شکل گرفته بود چنان تداوم و تحول یافت که در کمتر دوره‌ای از تاریخ ایران، در زمانی چنان کوتاه بدان پایه رسیده است. بررسی و شناخت روند تداوم و تغییر مراسم آیینی و سوگواری در ایالت خراسان عصر قاجار به‌عنوان یک مسئله بنیادی، از اهمیت زیادی برخوردار است. مسئله تحقیق، بررسی برخی عوامل اقتصادی تأثیرگذار بر روند مانایی و تحول مراسم‌های آیینی و چگونگی و نحوه تحول آن است. این مقاله به بررسی وضعیت مراسمات در یکی از برجسته‌ترین ادوار تاریخ شیعیان یعنی قاجاریان در منطقه خراسان با تأکید بر شهر مشهد و علل اقتصادی تحولات آن با روش توصیفی و تبیینی می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که در تداوم و تغییر مراسمات اگرچه عوامل اقتصادی دخالت داشته است اما عوامل وقف و بازیگران اقتصادی تأثیر بیشتری داشته‌اند.

واژگان کلیدی: مراسم آیینی و سوگواری، خراسان، قاجار، اقتصاد.

aseman_84r89@yahoo.com
sh.sasanpur@gmail.com
abadian@hum.ikiu.ac.ir
kazemirashed@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، ایران
۲. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، ایران (نویسنده مسئول)
۳. استاد دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین، ایران
۴. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، ایران

An Analysis of the Economic Factors in the Continuation and Evolution of Khorasan Rituals and Mourning Ceremonies with an Emphasis on the City of Mashhad in the Qajar Era

Ali Rouhani Quchani¹

Shahrzad Sasanpour²

Hossein Abadian³

Monireh Kazemi⁴

Abstract

In the history of Islamic Iran, the Qajar era is one of the periods that has left a profound impact on the religious and cultural values of Iran. Rituals in the Qajar period were generally based on religious-political ideas. It was significantly continued and evolved in this era of Iranian history. It is very important to study and recognize the process of continuity and change of rituals and mourning ceremonies in Khorasan province in the Qajar era, as a fundamental issue. This study examines some economic factors affecting the process of continuity and evolution of the rituals. It also investigates the status of ceremonies in one of the most prominent periods of Shiite history, namely Qajar in Khorasan region, with an emphasis on the city of Mashhad and the economic reasons for its developments using descriptive and explanatory methods. The findings of this study indicate that economic factors have been involved in the continuation and change of ceremonies, but endowment factors and economic actors have played greater impacts.

Keywords: Rituals and Mourning Ceremonies, Khorasan, Qajar, Economy.

-
1. Ph.D student in Post-Islamic Iranian History, Islamic Azad University, Shabestar Branch, Iran
aseman_84r89@yahoo.com
 2. Assistant Professor Islamic Azad University, Tehran Branch, Iran (Corresponding Author)
sh.sasanpur@gmail.com
 3. Professor at Imam Khomeini International University of Qazvin, Iran
abadian@hum.ikiu.ac.ir
 4. Assistant Professor Islamic Azad University, Shabestar Branch, Iran
kazemirashed@yahoo.com

۱. مقدمه

مراسم مذهبی و آیین شعائری به‌عنوان قابل‌مشاهده‌ترین، آشکارترین و برجسته‌ترین اجزا و عناصر اعمال دینی، خصوصاً سوگواری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مناسک جمعی در تشیع، ریشه در عواملی در هر دوره دارد. تعدد جوامع و تنوع مراسم آیینی، مستلزم شناخت دقیق عناصر و عوامل تداوم مراسم‌های آیینی هر دیار است. اهل هر خطه با تأثیر پذیرفتن از عواملی به تجسم باورها و معتقدات خود در مراسم‌ها مذهبی می‌پردازند.

روند شکل‌گیری آیین‌ها و مراسم‌های مذهبی پس از روی کار آمدن آل بویه در بغداد آغاز گردید و در طول تاریخ با حمایت برخی حکومت‌ها و خاندان‌ها و در سایه گرایش‌های شیعی آن‌ها، این مراسم‌ها شکل کامل‌تری می‌یافت. تا دوره صفویه که تغییر و تحولات بسیار عمیقی در جامعه ایران پدید آمد و تغییرات به تمامی حوزه‌ها کشیده شد از جمله این‌که تشیع مذهب رسمی کشور گردید و شعائر مذهبی به گونه جدی‌تری پیگیری و اجرا شد. پس از این دوره و با روی کار آمدن سلسله قاجار علاوه بر تغییر و تحولات داخلی ایران، تحولات بین‌المللی و اقتصادی، نیز مزید بر علت شد تا حوزه‌های مختلف اجتماع به نیز به فراخور این تحولات دچار دگرگونی شوند.

در این حوزه مسئله تحقیق بررسی برخی علل و عوامل اقتصادی تداوم مراسم آیینی به‌خصوص عزاداری و تغییرات و تحولات به‌وجودآمده در آن است. در طول تاریخ تشیع و ایران، دوره قاجار مقطع مهم و تأثیرگذار بر مراسم‌ها محسوب می‌شود. ورود به چرخه جهانی و تحولات بین‌المللی، توجه قدرت‌های بزرگ به این قلمرو بزرگ شیعی و به دنبال آن توسعه نهادهای مرتبط با حوزه دین و متولیان آن و همچنین تعاملی که میان نهاد سیاسی و نهاد مذهبی ایجاد شد همگی از اهمیت این دوره حکایت دارد. قابل‌ذکر است در خصوص موضوع این تحقیق تا به حال پژوهشی صورت نگرفته است.

برای پرداختن به موضوع مورد مطالعه در مقاله حاضر ابتدا به بررسی اجمالی وضعیت اقتصادی در ایران عصر قاجار به‌ویژه خراسان پرداخته سپس عوامل اقتصادی تأثیرگذار بر تداوم و تحول مراسم آیینی و سوگواری در مشهد مقارن با عصر قاجار با روش تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت توصیفی و تبیینی مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته و به شرح ذیل پرداخته شده است.

۲. وضعیت اقتصادی خراسان دوره قاجار و تحولات آن

عصر قاجاریه، مصادف با دوره شکوفایی رنسانس و انقلاب صنعتی اروپا، و وقوع انقلاب فرانسه است. توسعه صنعت در انگلیس و اروپا، چهره قاره اروپا را تغییر داد. گسترش صنعت، توسعه اختراعات و ثروت را به دنبال داشت، لذا بازار فروش و تهیه مواد اولیه از کشورهای شرقی نظیر ایران، نیازی حیاتی برای صنعت جدید اروپا بود. از سوی دیگر این عصر، یکی از مهم‌ترین دوره‌های گذر از سنت به مدرنیته در تاریخ ایران است. عواملی نظیر استعمار در ایران، ورود نهادهای جدید، ورود کالاها و ابزارهای جدید، انعقاد قراردادهای استعماری و حضور اقتصادی بیگانگان در ایران و به تبع آن ورود فرهنگ بیگانه، تأسیس مراکز علمی جدید نظیر دارالفنون، اعزام دانشجویان، ورود کتب خارجی و انتشار روزنامه، نفوذ افکار برون‌مرزی در حوزه‌های مختلف، ورود جریان فراماسونری و انجمن‌های سری و علنی در ایران بسترساز این گذر گردیدند. تمامی این مسائل در خراسان که یکی از مهم‌ترین ایالت‌های ایران بود هم تأثیرات خود را بر جای می‌گذاشت. اهمیت خراسان در گذشته به‌عنوان مهد سلسله‌های مختلف و حتی مطرح بودنش به لحاظ سیاسی، اقتصادی، همسایگی با هندوستان، نزدیکی به اقوام ترکمن، از رونق افتادن شهرهای مهم تجاری همچون هرات و سمرقند و بخارا با گذشت زمان و جدایی این شهرها در عصر قاجار از خراسان بزرگ، مذهبی بودن شهر مشهد و اهمیت استراتژیک آن، مهاجرت اقوام گوناگون ترک و حتی قبایلی از اعراب شیعه در عصر صفوی و افشاریه به‌منظور کاهش قدرت آن‌ها و حایل شدنشان بین خراسان و اقوام بیابانگرد، همه و همه، دست به دست هم داد تا خراسان را به شکل منطقه‌ای با خصوصیات اقتصادی، فرهنگی و نژادی خاص درآورد. بیشتر تحولات در مراسم‌ها برآیند وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی خراسان دوره ناصری به بعد بود، چراکه سیطره روس‌ها بر مرو و دشت آخال و ترکمانان ساکن سواحل شرقی دریای مازندران، از هجوم این صحراگردان به غرب خراسان کاست و امنیت را به خراسان بازگرداند که با فعال‌تر شدن کنسولگری‌های روس و بریتانیا و رقابت اقتصادی آن‌ها، زمینه برای تحولات اقتصادی این ایالت فراهم آورد. با ثبات به‌وجودآمده در عصر ناصری، جایگاه خراسان با توجه به اهداف استعماری برخی از دول آن زمان، چندبرابر گردید. در این بین دولت مرکزی هم به‌وسیله والیان خود، برنامه آبادی مناطق این ایالت را با اقداماتی نظیر توسعه تسهیلات در مسیرهای ارتباطی این منطقه یا فروش زمین‌های خالصه که به تشویق

متمولین برای سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی منجر گردید، پی گرفت. راهیابی محصولات خراسان به بازارهای جهانی، موجب تجاری شدن اقتصاد و روی آوردن بازرگانان و تجار به این ایالت، سرمایه‌گذاری و همچنین ایجاد بانک، افزایش درآمد موقوفات گردید. این مسائل پیامدهای خود را بر اوضاع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گذارد به طوری که در این مقاله به فرایند آن بیشتر با دیدی اقتصادی به تحول مراسمها پرداخته می‌شود (ن. ک. تاجبخش، ۱۳۶۲: ۴۸؛ کارلوترنزیو، ۱۳۵۹: ۱۲۳؛ بینا، ۱۳۵۲: ۷۷).

۳. عوامل اقتصادی

مهم‌ترین عوامل اقتصادی موثر در تداوم مراسم‌های آیینی و سوگواری در ایران عصر قاجار در خراسان و شهر مشهد عبارت‌اند از انواع موقوفات و عواید آستان قدس رضوی، نذورات، ارتزاق از راه مذهب که در بحث ذیل به آن پرداخته شده است.

۳-۱- انواع موقوفات و عواید آستان قدس رضوی

از دوره صفویه که به لحاظ رسمیت دادن به مذهب تشیع و توسعه و ترویج اماکن مقدسه شیعی دوره پروتق وقف است، (حسن‌آبادی، ۱۳۹۱: ۴. همدانی مستوفی، ۱۳۱۷: ۱۸۳) تا عصر قاجاریه که این امر به اوج خود می‌رسد، با توجه به آن که جزییات مراسم مذهبی و نحوه اجرای آن برای مورخان هر دوره امری بدیهی و شاید روزمره تلقی می‌شده، کمتری می‌توان در منابع تاریخی نشانی از وقف‌های این‌چنینی به دست آورد. بیشترین حجم اطلاعات در این رابطه از زمانی است که سیاحان خارجی دیده‌ها و شنیده‌های خود را برای گزارش به مردم کشور خویش به رشته تحریر درآورده‌اند، اما اطلاعات آنان نیز تنها حول محور چگونگی برگزاری این مراسم و در واقع نماد بیرونی آن است و کمتری می‌توان اطلاعاتی از میزان هزینه تخصیص‌یافته به این مراسم و نیز دلایل توسعه و گسترش آن به دست آورد. یکی از معدود منابع که اطلاعات ذی‌قیمتی در این خصوص به دستی می‌دهد اسناد وقفی است که به‌طور مستقیم جهت وقف امور مذهبی از جمله برگزاری عزاداری تنظیم شده‌اند. از این منظر اسناد وقفی بسیاری جهت امور مذهبی باقی مانده است که می‌توان با بررسی آن‌ها اطلاعاتی در مورد عزاداری در این دوره و نیز جایگاه این مراسم و دیگر مراسم‌های آیینی در فرهنگ جامعه ایران آن روز به دست آورد.

تنوع مصارف موقوفه‌های عصر قاجاریه به‌عنوان یکی از زیرساخت‌های مراسم‌های آیینی و سوگواری به شمار می‌رفتند. برگزاری عزاداری بدون حمایت مادی و معنوی مردم خالی از رونق و شکوه خواهد بود و در واقع نیازمند حمایت اقشار مختلف جامعه است که این حمایت نشان از باور و اعتقاد مردم جامعه به آن مراسم خاص دارد. در هر حال واقفان به نیت‌های مختلفی اموال بسیاری را جهت برگزاری چنین مراسمی وقف می‌نمودند. برخی از آنان به قصد کسب ثواب اخروی و برخی به نیت ترس از صاحب‌منصبان حکومتی و افراد بانفوذ جهت مصادره اموالشان (آدمیت، ۱۳۸۵: ۶۵؛ اتحادیه، ۱۳۷۸: ۱۸۱)، بعضی هم به دلیل نداشتن وارث برای استفاده از اموال و بعضی هم برای کسب وجه مقبولیت در جامعه.

آنان حتی برای هرچه باشکوه‌تر برگزار شدن این مراسم جنبه‌های مختلف آن را مورد توجه قرار دادند و برای هر بخش به‌طور جداگانه مبالغی را وقف کردند. برای نمونه برخی از واقفان همانند حاجی علی‌اکبر اصفهانی که موقوفه‌هایی را برای مصارف زوار حرم اختصاص داده، امر پرداخت کمک به زوار را مشروط به تلاوت و ختم قرآن کرده‌اند (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۵۴، سند شماره ۴۳۱۰۱) یا در سال ۱۲۹۹ق. حاجی محمد از زوار جبل عاملی در مشهد، مقداری غله وقفی، در عوض یک ختم قرآن دریافت داشته است (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۲۲، سند شماره ۱۵۱۰۸). علاوه بر این، حقوق سقاییان نیز از محل موقوفات تأمین می‌شد و برخی مصارف وقف‌نامه‌ها به این کار اختصاص داشت (حسینی، ۱۳۸۱: ۱۴۹). بدین‌ترتیب وقف این‌گونه در تداوم مراسم‌های آیینی همانند سقایی یا حفظ شرایع و مناسک دینی نظیر قرآن تأثیر خود را نشان می‌دهد.

تجمع افراد، خطیب و مداح برای روضه‌خوانی است باید از کسانی که در مراسم حضور یافته‌اند، پذیرایی شود. به همین دلیل در بیشتر وقف‌نامه‌ها با ذکر بسیار و با ذکر یک یک موارد، چگونگی برگزاری مراسم و میزان مخارج لازم برای هر مورد را ذکر کرده‌اند تا جایی که حتی برخی از واقفان برای نوع خوراکی‌ای که باید در این مراسم توزیع شود نیز دستورالعمل خاص ارائه داده‌اند (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۳: ۱۴۶) همچنین در این زمینه، مردم معمولاً چندین دکان و مغازه را برای نگهداری و مرمت تکیه‌ها و برقراری تعزیه وقف می‌کردند (نجفی، ۱۳۶۲: ۱۱۳) قابل‌ذکر است که در برخی وقف‌نامه‌ها که بر اماکن مذهبی

مانند مزار امامان، مساجد و مدارس وقف شده‌اند، سهمی به برگزاری مراسم عزاداری در این اماکن تخصیص یافته است. در این ارتباط، فریزر، از چندین حمام در سطح شهر مشهد نام می‌برد که وقف مدارس شده‌اند. از جمله ضمن توصیف از مدرسه سعدالدین که پایین روضه مقدسه (حرم) واقع شده، چنین می‌نویسد: «یک باب حمام و کاروانسرا و بعضی دکاکین و املاک بر آن وقف شده است. یا هنگام وصف مدرسه عباسقلیخان از موقوفات آنجا نام می‌برد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۷).

علاوه بر این با توجه به متن وقف‌نامه‌های موجود عصر قاجاریه بیشترین اهداف وقف در این دوره مذهبی بوده و عمدتاً صرف زوار و روضه‌خوانی و تعزیه‌داری اهل بیت خصوصاً حضرت سیدالشهداء می‌شده است (مومنی، ۱۳۶۵: ۳۲). این پشتوانه عظیم اقتصادی می‌توانست سیر ماندگاری مراسم‌های آیینی و خصوصاً سوگواری را طولانی نماید و یا حتی به سلیقه واقف، منجر به تحولاتی در آن گردد. برای نمونه در وقف‌نامه سیدابوالحسن صاحب‌نسب به سال ۱۱۲۹ق نیز عایدات دو قریه علی‌آباد و موسی‌آباد به روضه‌خوانی در حرم رضوی اختصاص یافته است (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، کارتن ۳۶، سند شماره ۳۴۵۲۸). همچنین میرزا محمدرضا مؤتمن‌السلطنه، وزیر و پیشکار مملکت خراسان در سال ۱۲۵۵ق املاک زیادی را وقف آستانه مقدسه کرده و بیشتر مصارف آن را برای کمک به قراء طلاب در سر مقبره واقف قرار داده است (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷: ۱۹۹) یا محمد حسین پسر عبدالله تاجر قره‌باغی یک باب کاروانسرای حسینی با تیمچه و دو باب دکان متصل به آن را، واقع در بست بازار بزرگ مشهد در سال ۱۳۱۰ق وقف کرده و مصارف آن را برای مراسم ایام تولد و شهادت حضرت، تهیه شربت، قهوه و چراغ برای مراسم و تهیه کتاب‌های زیارت‌نامه و قرآن کرده است (همان: ۱۵۷). عبدالکریم ناظر نیز به سال ۱۳۰۶ق عواید یک باب دکان وقفی خود را به یک خادم از هر پنج کشیک اختصاص داد تا همواره در حرم مشغول جاروکنی باشد (همان: ۱۴۳).

در این پارادایم می‌توان دریافت که تشکیلات آستان قدس و موقوفات آن به‌عنوان یک قطب مذهبی مهم در تاریخ محلی خراسان و ایران جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان مجموعه تشکیلات اداری و مذهبی اطلاق می‌شود که بر گرداگرد مرقد امام رضا (ع) برای اداره و

سامان‌دهی امور موقوفه‌ها و همواره متولی سنت کمک و رسیدگی به امور زائران و برگزاری مراسم‌های دینی بوده است. آستان قدس به علت وجود مرقد امام رضا (ع) در تمام ادوار تاریخ همواره کانون توجه واقفانی بوده که بخشی یا تمام دارایی خود را وقف آستانه کرده‌اند. واقفان و بنیان‌نیک‌اندیش، اداره امور بخشی از دارایی‌های خود را در قالب وقف برای کمک به زائران، به آستان قدس واگذار می‌کردند. لازم به ذکر است که تشکیلات اداری و مالی آستان قدس به شکل نظام‌یافته دارای سابقه چهارصدساله است و به زمان صفویه می‌رسد، زیرا این حکومت نخستین دولت مدافع و مروج رسمی مذهب تشیع در ایران بود. در اسناد به‌جای‌مانده از دوران صفویه به این تشکیلات مذهبی عنوان «سرکار فیض‌آثار» اطلاق می‌شده که در دوران بعدی نیز، این عنوان در اسناد کماکان به‌صورت خلاصه «سرکار» خطاب می‌شده ولی در دوران قاجاریه به «آستانه مقدسه» تغییر شکل یافته است، چنان‌که در دوران پهلوی «آستان قدس» و در زمان کنونی «آستان قدس رضوی» نامیده می‌شود. البته نایستی این امر را کتمان کرد که در اسناد دوره قاجار به‌صورت غیر رسمی، به‌ویژه در دوران پایانی حکومت این سلسله، اصطلاح «آستان قدس» به کار می‌رفته اما در مکاتبات رسمی و اداری «آستانه مقدسه» کاربرد داشته است (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۲۳، سند ۲۴۷۷۴/۳۸. امیرزاده گرو، ۲۳: ۱۳۹۳).

۳-۲- نظام نذورات

یکی از مهم‌ترین عوامل تداوم آیین‌هایی شیعه، نظام نذری آن‌هاست. در اسناد آن دوره آمده که بسیاری از مادران برخی فرزندان خود را از همان اوان کودکی و معمولاً پس از عهده‌ی که برای ماندنشان و بهبود بیماری‌شانی می‌بندند، نذر شهید کربلای می‌کنند. نقش آن‌ها محدود به انجام کار کوچکی در مراسم است (مثل آب دادن). آن‌ها همچنین می‌توانند نشان‌دهنده انواع نذورات باشند (امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۱۱۸). آیین‌هایی چون تعزیه چنان‌که به متن زندگی مردم عصر قاجار رخنه کرده بود که برای مقاصد و پیشامدهای شخصی نیز به نذورات متوسل می‌شدند (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۳۶). این نذورات به مراتب با نظر به رفت‌وآمد بسیاری از مسافران زائر سیرت در مراسم‌های شهر مذهبی مشهد دوره قاجار پررنگ‌تر است. در این میان، اطعام مردم، زائران و مسافران در مشهد از زمان‌های قدیم معمول بوده

است، چه از طرف کارگزاران بقعه یا از طرف مردم به مناسبت‌های مختلف پذیرایی از زائران صورت می‌گرفت (عطاردی، ۱۳۷۱: ۳۲۸). نذورات دام زنده، به‌ویژه از طرف زوار دامدار و زراعت پیشه با توجه به بافت اکثریت روستایی جامعه عصر قاجار، یکی از اقلام عمده نذورات آستانه مقدسه را تشکیل می‌داده است. از یک طرف دشواری تبدیل اقلام عمده نذوراتی به وجوهات نقدی و از طرف دیگر پافشاری برخی از زائران، مبنی بر تقدیم اصل جنس نذوراتی موجب می‌شد که گوشت فراوانی از کشتار دام زنده برای طبخ و اطعام زوار در مهمان‌سرا یا دارالضیافه صورت گیرد. این مکان یکی از بیوتات آستانه مقدسه بوده که به دلیل برگزاری مجالس آیینی مانند جشن و سرور و اجتماعات محرم به این نام مرسوم شده و در اوایل دوره ناصری با نام کارخانه مبارکه شناخته و معروف شد (سوزنچی، ۱۳۸۱: ۵۲؛ امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۱۷۶).

مهمان‌سرا در دوره قاجار حوالی سال ۱۳۰۰ق به دو بخش ویژه کارکنان یعنی کارخانه خادمی و بخش ویژه عموم زوار به نام کارخانه زواری تقسیم می‌شده است. اداره و سرپرستی این مرکز توسط شخصی تحت عنوان «ناظر کارخانه» صورت می‌گرفته است (امام، ۱۳۴۸: ۴۸۶). این سیستم نذوراتی بهترین پشتیبان برای تداوم مراسم‌های آیینی محسوب می‌شد. برای نمونه آمار زائران پذیرایی‌شده و مواد خام به‌کاررفته برای پخت غذا در روز تاسوعای سال ۱۲۹۰ق نشان‌دهنده ترکیب جمعیتی زوار و نوع مواد غذایی مصرف‌شده است (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۴ سند شماره ۲۰۶۱/۹).

در متن قبوض و رسید انواع هدایا و پیشکش‌هایی که زائران از اموال خود، به تحویل‌داران آستان مقدس تقدیم می‌کردند، دو واژه «نذری» و «وقفی» به کار رفته است که این امر نشانه تفاوت ماهیتی هدایا و کاربرد آن‌هاست. چنین به نظر می‌رسد که در مورد لوازم وقفی شرایط و محدودیت‌هایی از لحاظ نوع مصرف و کاربرد از طرف واقفان اعمال می‌شده؛ اما اقلام نذوراتی چنین محدودیت‌هایی نداشته و گاهی قابلیت تبدیل آن نیز وجود داشته است؛ به گونه‌ای که حتی برخی از زائران معادل قیمت اقلام نذوراتی موردنظر خود وجوهات نقدی به تحویل‌داران می‌پرداخته‌اند (امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۱۶۴). در این رسیده‌ها نام افرادی از شهرهای مختلف و یا با خاستگاه طبقاتی بالا در بین اهداکنندگان نذورات دیده

می‌شوند (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۳۸ و ۳۵، سند شماره ۲۸۹۶۸، ۲۳۹۷۹) از دیگر مراسمی که در آن از نذورات استفاده می‌شد، مراسم چراغ برات در خراسان دوره قاجار بود. این مراسم که مخصوص روزهای ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ شعبان بوده ابتدا در حرم امام هشتم شیعیان و پس از آن در هر محلی که قبرستانی جداگانه داشت نیز برگزار می‌شد و مردم با زیارت اهل قبور و خیرات و نذورات و تلاوت قرآن، روح مردگان خود را خشنود می‌کردند. البته شب پانزدهم ماه شعبان که شب آخر برات و مصادف با تولد حضرت حجت (عج) است، با عظمت و جلوه بیشتری برگزار می‌شد (بقیعی، ۱۳۸۴: ۶۷). در این ایام، رفتن به زیارت قبور و خیرات برای آن‌ها مرسوم بود که علاوه بر انجام آن با حضور بر سر خاک اموات، به هنگام شب در منازل نیز بساط خیرات برپا بود (سیدی، ۱۳۷۴: ۶۶).

۳-۳- حمایت و ارتزاق برخی از اقشار از راه مذهب و برگزاری مراسم‌های آئینی و سوگواری

در عصر قاجاریه بزرگ‌ترین حامیان مراسم‌های آئینی و سوگواری به ترتیب شاهان بودند و کسانی که به قدرت نزدیک و دارای نفوذ سیاسی اقتصادی بودند. یکی از مهم‌ترین سیاست‌های شاهزادگان قاجاری و حکام وابسته به این سلسله این بود که با حمایت از این مراسم‌ها وجهه و نفوذ خود را افزایش دهند. آن‌ها از سر تقلید از شاه و به‌منظور قدرت‌نمایی شاید هم ارادت به مذهب و تعصب، هریک به برپایی هرچه باشکوه‌تر مراسم‌ها همت گماردند (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۸۵). در این میان آصف‌الدوله والی خراسان، با تنظیم اوضاع مشوش موقوفات، درآمد و هزینه‌های آستان قدس و مدارس مختلف شهر مشهد، محل خرج و میزان آن‌ها را ثبت کرد (اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، ۱۳۷۷: ۱۳۰، ۱۷۵، ۲۴۷). علاوه بر این، امامان جمعه و پیش‌نمازان مساجد بزرگ را حکومت برمی‌گزید و برای آنان مستمری مقرر می‌کرد (لمبتون، ۱۳۴۳: ۲۶۱، فوران، ۱۳۷۷: ۲۰۳) همچنین مواردی چون احکام انتصاب، ابقای مناصب مرتبط با مراسم‌ها، مکاتبات مربوط به موقوفات فرامین مربوط به اظهار لطف و قدردانی، احکام صادرشده از سوی شاه به متولیان در خصوص تأمین وسایل موردنیاز حرم، تخفیف مالیاتی برای دکان قصابی مصارف مهمانسرای حضرتی از سوی والی خراسان، حسام‌السلطنه (معتدی، ۱۳۸۷: ۱۲۵) مداخلات حاکم ایالتی

در امور محوله به تولیت آستانه (همان: ۱۲۴) همگی به تعاملات حکومت مرکزی و مرتبین این مراسمها در مشهد اشاره دارد.

قوام السلطنه حاکم خراسان نیز در کلیه امور آستانه نظیر پرداخت امور کارکنان، بدهی مستأجرین املاک موقوفه، سفارش خدمت افراد در آستانه، اجراه املاک به افراد موردنظر دخالت می‌کرده است (فرخ، ۱۳۴۵: ۷۵) از دیگر بازیگران اقتصادی این عصر متولیان بودند که بر حسب صفات و مشخصاتی که واقف در وقف‌نامه ذکر کرده، در هر عصر و زمانی به اداره امور وقف موافق نظر واقف می‌پردازد. معمولاً حق‌الزحمه وی در وقف‌نامه‌ها یک عشر از درآمد موقوفه است. عمل و سمت متولی در اداره موقوفه به نام «تولیت» خوانده می‌شود که سرپرستی و مدیریت امور وقفی را بر عهده دارد (شهبازی، ۱۳۴۳: ۳). اماکن مقدس زیارتی توسط متولیانی اداره می‌شده و متولیان موقعیتی را برای زائران فراهم کرده‌اند تا آن‌ها بتوانند به زیارت بپردازند. بدین سبب متولیان و مقامات مذهبی علاوه بر وجهه عمومی، نزد مردم از وجهه سیاسی نیز برخوردار بوده‌اند و گاهی نیز در امور سیاسی مداخله می‌کرده‌اند، زیرا اقتدار و اهمیت کار آن‌ها ناشی از وابستگی عمیق و نزدیک به دربار بود، به این علت بیشتر از رجال سیاسی وابسته به دربار منصوب می‌شدند (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۳: ۱۵۰).

شاهان قاجار خود را متولی حقیقی آستانه مقدس می‌دانستند و متولیان، در واقع نمایان آن‌ها در مشهد به شمار می‌رفتند. در غیر این صورت شاه نیز سعی داشته است هرچه بیشتر به آن‌ها نزدیک شود، چنان که کمپفر (۱۶۸۴-۸۸م) در این باره می‌نویسد: «مقام و موقع شاه بیشتر با قاضیان و امام‌های مساجد تکمیل می‌گردد تا با بزرگان و اعیان و یا عمال عالی مقام اداری» (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۱۶۵) همچنین «متولیان، بقاع متبرکه کشور را سرپرستی و عواید آن مراکز را ضبط و ربط می‌دهند. مراد از بقاع متبرکه هم مساجد است و هم مقابری که امام‌زادگان، شیوخ، مقدسین، صاحبان کرامت، علمای مشهور یا پادشاهان در آن دفن شده‌اند. مشهورترین بقاع عبارت‌اند از بقاع مشهد، قم، کاشان و اردبیل... مقابر یا بقاع متبرکه از نظر تقدس و طرز ساختمان با مساجد به چشم‌وهم‌چشمی برخاسته‌اند. حالت احترام و تعظیم ایرانیان برای چنین مقبره‌هایی حیرت‌آور است» (همان: ۱۲۹).

در عصر قاجار برای اداره بهتر امور آستان قدس رضوی که تشکیلات وسیعی را در بر می‌گرفت متولی‌باشی یا ناظر کل، افرادی را به‌عنوان نماینده خود (نایب‌التولیه) در تمام تمام تشکیلات آستان قدس منصوب می‌کرد. در اوایل حکومت قاجاریه تحت تأثیر سیاست مذهبی شاهان قاجار به‌ویژه فتحعلی شاه، نفوذ سادات در مشاغل کلیدی آستانه چون منصب نظارت، قائم‌مقام‌التولیه، معین‌النظاره، سرکشیکی و خادم‌باشی چشمگیر است، اما در اواخر این دوران نقش سادات کم‌رنگ‌تر می‌شود، زیرا سیاست شاهان قاجاریه بر انتخاب دولتمردان، شاهزادگان و متولیان غیربومی قرار گرفت. تنها فردی که از سادات رضوی در اواخر دوره قاجار و مقارن با سال ۱۳۴۲ق، به منصب تولیت آستان قدس منصوب شد، «محمدعلی رضوی» بوده است (اعتمادالسلطنه، ۲/۱۳۶۲: ۳۲۳). همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، شاهان قاجار منصب تولیت عظمی را به‌عنوان یک منصب رسمی از افتخارات سلطنتی و همچنین آن را حق شرعی و عرفی خود می‌دانسته‌اند (همدانی، ۱۳: ۱۳۱۷). نظر به اهمیت تولیت آستان قدس مشهد، بیشتر متولیان با صدور فرمانی مستقیماً از طرف سلطان وقت یا وزیر اوقاف و فواید عامه تعیین می‌شده‌اند (موتمن، ۱۳۴۸: ۲۲۵). فتحعلی شاه در سال‌های پایانی حکومت خود و مقارن با سال ۱۲۴۶ق، به‌صورت رسمی میرزا موسی خان فراهانی را که از جمله سادات بود، به‌عنوان نخستین متولی دوران قاجار به مشهد فرستاد. وی در دوران تصدی خود که حدود پانزده سال تا ۱۲۶۲ق با مرگ وی پایان یافت، خدمات قابل‌توجهی انجام داد. افزون بر وقف برخی املاک و مستغلات در تبریز جهت مصارف آستانه مقدسه، اقدام‌های دیگری توسط میرزا موسی خان، برای زنده کردن موقوفه‌ها با هدف رونق اقتصادی و نظم و ترتیب دادن به امور نابه‌سامان و آشفته این دستگاه عظیم و عام‌المنفعه صورت گرفت. مهم‌ترین اقدام میرزا موسی خان که با کمک شاهزاده عباس میرزا (استاندار خراسان) جامه عمل پوشید، طرح دعوی علیه غاصبان املاک وقفی آستانه بود (احتشام کاویان، ۱۳۵۵: ۱۰۷) همچنین در سال ۱۲۰۷ق، میرزا فضل‌الله وزیر نظام نوری که برادر میرزا آقاخان صدراعظم بود به نیابت تولیت از طرف ناصرالدین شاه عازم مشهد شد (همان: ۴۱۲). مهم‌ترین اقدام این متولی، ایجاد موقوفه‌هایی مشهور به موقوفه‌های وزیر نظام است که عبارت بودند از زمین و رباط (کاروانسرا) مخروبه‌ای در طرف قبله بست خیابان علیا متعلق به آستانه مقدسه که بازار بزرگی بر روی آن، مشتمل بر

دکان‌های متعدد ساخت و به‌صورت اجاره به کسبه و بازاریان مشهد واگذار شد. همچنین بخشی از درآمد این املاک و مستغلات صرف تهیه پوشاک برای زائران مشهد اعم از زوار فقیر یا غنی است که در سال ۱۲۷۱ ق وقف شده است (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷: ۱۳۸). آخرین متولی آستان قدس رضوی در عصر قاجار، میرزا محمدعلی قائم‌التولیه، سرسلسله سادات رضوی بود که در سال ۱۳۴۱ ق با پرداخت بدهی‌های آستانه از اموال شخصی خود و برگزاری جلسات هفتگی با هیئت متحده خدام و همکاری حسین آقا خان خزاعی (فرمانده لشکر خراسان) توانست امور آستانه را از وضع سیاق‌نویسی گذشته به شکل اداری جدید درآورد (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۴۳۸). امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۶۰-۶۲). این متولیان وظایف مهمی در زمینه‌های مذهبی، فرهنگی، بهداشتی، عمرانی، خصوصاً اداری - مالی و اقتصادی مانند نظارت بر موقوفات و سامان‌دهی آن‌ها، جشن و اطعام در ایام ولادت (مولوی، ۱۳۵۸: ۳/۲۳۰) ترتیب خدمات درگاهی و نظم کلیه امور خادمان، فراشان، کفش‌بانان، قاریان قرآن جهت تعیین مواجب نهار و شام در اوقات خدمت، (بسطامی، ۱۳۳۲: ۵۲) نظارت بر امور مالی آستانه به‌صورت صدور حواله‌های مربوط به پرداخت بروات اجاره‌نامه‌ها، (مومن، ۱۳۴۸: ۲۶۲) پرداخت حقوق سالانه خدمه و عمال با مبالغ نقدی و جنسی، (همان: ۲۶۳) سامان‌دهی امور مالی مربوط به آستانه در خصوص جشن‌ها، موقوفات، عزاداری‌ها و مراسم مذهبی، (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۲۲، سند شماره ۱۵۴۰۴/۵) کمک‌های آستانه به زائرین در ماه‌های خاص (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۳۹ سند شماره ۴۰۰۸۱/۱)، بر عهده داشتند.

بسیاری از اصناف و افراد به‌عنوان بازیگران اقتصادی در دوره قاجار از نهادهای وابسته به مذهب ارتزاق می‌نمودند که به نوبه خود بر مانایی و ادامه این مراسم‌ها چون به منفعت آن‌ها بود نقش داشتند، برای نمونه مستمری حکومت برای امامان مساجد بزرگ، (آرامجو، ۱۳۸۹: ۱۱۵) وجوهات شرعی، قضاوت در محاکم شرع و روضه‌خوانی که به‌ویژه در مشهد به سبب وجود حرم حضرت رضا (ع) شاغلان زیادی داشت، راه دیگری برای معیشت گروه‌های مختلف بود (اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، ۱۳۷۷: ۱۷۳، ۱۷۵، ۲۴۷، ۹۳، ۱۳۰، ۱۴۹).

مطابق اسناد، مؤذنان از سال ۱۰۱۴ق به‌عنوان بخشی از خدمه کشیک حرم رضوی حقوق دریافت می‌کردند (مرکز اسناد آستان قدس، مشهد، کارتن ۲۶ و ۲۷ و ۲۹، سند شماره‌های ۲۷۷۴۱، ۲۸۱۳۰، ۳۱۹۶۹) و همچنین از موقوفاتی برخوردار بودند (انصاری، ۱۳۵۶: ۵۳. مولوی، ۱۳۵۳: ۱۱۱/۲) در دوره قاجار در هر نوبت کشیک حرم، معمولاً یک مؤذن‌باشی و چهار مؤذن زیر نظر سرکشیک فعالیت می‌کرد (ر.ک. طومار علی شاهی، ۱۳۸۰: ۶۰). علاوه بر این در عصر قاجار، چون به مرور تعداد زیادی از شاهزادگان و درباریان در زمره خدمه افتخاری آستان قدس درآمده بودند و هر سال مبلغی گزاف با این عنوان از آستان قدس موجب دریافت می‌کردند، ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۴ق. مقرر کرد طالبان خدمت افتخاری خود از عهده مخارج خدمت خود یا ناییشان برآیند (حکیم‌الممالک، ۱۳۵۶: ۲۶۱). شغل خطابه و وعظ از جمله مشاغل رسمی بوده که در برخی از وقف‌نامه‌های دوره قاجار برای او مقرری خاص تعیین شده است (مرکز اسناد سازمان آستان قدس، مشهد، کارتن ۳۵ و ۳۸ و ۱۷ و ۳۶، سند شماره‌های ۳۴۷۵۶، ۴۰۷۱۳، ۱۰۳۳۹/۱، ۳۷۶۹۴/۳) در دوره مشروطه، به‌رغم این که مطابق قانون موضوعه آستانه متبرکه که رضویه در سال ۱۳۲۹ق، تبدیل و انتقال و فروختن خدمت و موجب آستان قدس به‌کلی ممنوع شده بود، برخی از خدمه خریدوفروش و نقل و انتقال خدمت را بدون هیچ‌گونه مانعی انجام می‌دادند (کریمیان، ۱۳۸۱: ۴۰).

حتی از دفن مردگان هم عواید مالی زیادی به جیب متولی آستان قدس وارد می‌شد که مخصوص او و اطرافیانش بود که در مصارف آستانه هم خرج نمی‌گردید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۵) در اسناد عهد قاجار، گزارش‌های متعددی از دفن اموات در صحن‌ها و اماکن متبرکه که مشهد بر جای مانده است. مطابق این اسناد، نحوه دریافت حق الارض برای افراد متفاوت بود، از جمله خادمان حرم برای دفن اموات درجه‌اول خود به جای حق الارض، اجناس موردنیاز آستانه را پیشکش می‌کردند (ثابت‌نیا، ۱۳۸۱: ۱۰۹ و ۱۳۳).

در مجموع بایستی چنین اذعان نمود که پتانسیل مراسم‌های آئینی و سوگواری آن‌قدر بوده که گاه دیگر مردمان را هم به طمع بهره‌برداری می‌انداخته است از جمله می‌توان به این گزارش رنه دالمانی اشاره نمود: «دسته قمه‌زن پس از خروج از تکیه و گردش معمولی، نزد

رئیس پلیس می‌روند و از او تقاضای رهایی زندانیان را می‌کنند و او نیز متقابلاً به درخواست‌های آنان تن درمی‌دهد و یک یا دو نفر زندانی را به آنان می‌بخشد. اغلب اشخاص ثروتمند که یکی از افراد خانواده آن‌ها زندانی شده است و نتوانسته‌اند وسایل آزادی او را فراهم نمایند، متوسل به دسته‌های قمه‌زن می‌گردند و با دادن پول، آن‌ها را وا می‌دارند که فلان زندانی را مطالبه کرده، آزادش نمایند» (رنه دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۹۴). مراسم آیینی و عزاداری در طول زمان در بافتار اقتصادی و ساختار کالبدی ایران وجود داشته و به‌مثابه عنصری پایدار با جامعه در ارتباط بوده است. آثار زیادی بر نحوه عملکرد ایشان در خصوص امور عملی و اقتصادی داشته است. اموری که به‌طور مستقیم پیشرفت یا پسرفت یک کشور را نشانه می‌گیرد. در پژوهش حاضر، رفتار تاریخی کنشگران تاریخی آن دوره از زوایایی مورد بررسی قرار گرفته است. کنشگرانی مانند شاهان، والیان، بازرگانان، مهاجران، اقشار خاص، متولیان، بانیان، علما، نذرکنندگان و... که دارای رفتار نیت‌مند اقتصادی هستند. مطالعه رفتار ایشان به‌عنوان ابژه، بازگوکننده کارکردها و نقش اقتصادی ایشان با در نظرگرفتن چهار فاکتور مؤثر اقتصادی تولید، درآمد، اشتغال و تجارت است؛ نقش‌هایی که تحت تأثیر سنت‌ها، دین و عرف و محیط بوده است.

اصلاحات امیرکبیر در عرصه آموزش، به‌علاوه وضعیت بومی ایالت خراسان و نگیب آن مشهد، مهاجرپذیری و زوارخیز بودن آن، تجارت بین‌المللی پررونق به دلایل وجود راه‌های مواصلاتی و ترانزیتی و همچنین وجود بارگاه مقدس امام هشتم شیعیان در آن که سیل عظیم نژادهای گوناگون و اقشار مختلف، به آن آمدوشد می‌کردند (کرزن، ۱۳۴۷: ۳۵) تا حدودی نتیجه می‌دهد و مسائل بارزی در ساختارها و نهادهای اقتصادی دیده می‌شود. حضور حداکثری تجار و فعالیت ایشان در این ایالت نیز ناظر به اهمیت امر اقتصاد در فعل و انفعالات آن روزگار است. در واقع از اواسط دوران ناصرالدین‌شاهی است که نهادهای اقتصادی به‌طور دیگری و گسترده‌تر از گذشته خود را نشان می‌دهند. تا پیش از آن فقط دستگاه بدون حساب و کتاب مالیه وجود داشته و بس.

به‌مرور برآمدن دولتی با چند وزیر، تشکیل وزارت تجارت، راه یافتن بانک به جامعه ایرانی، شکل‌گیری نهادهای مختلف اقتصادی اعم از مجلس وکلای تجار و مشابه آن‌ها،

ساختارهای اقتصادی را در کنار سایر ساخت‌ها می‌نشانند. این تحولات عمده منجر به پدید آمدن نهادها و سازوکارهایی در قالب موقوفات و نظام نذری و پدید آمدن اقشار و طبقاتی گردید که از همین مراسم‌های آیینی و سوگواری ارتزاق می‌نمودند. هرچند این ساختارها فقط در حد ساختار و یک نام باقی می‌مانند و چندان قانون و نهادهای رسمی اقتصادی به دنبال آن‌ها به‌وجود نمی‌آید، اما به‌رحال، این دوران می‌توانسته است زمینه‌ساز تشکیل اقتصاد مدرن در جامعه ایرانی به‌ویژه خراسان باشد. تنوع مصارف موقوفه‌ها و نذورات و هدایا که به‌عنوان یکی از زیرساخت‌های مراسم‌های آیینی به شمار می‌رفتند منجر به سرازیر شدن ثروت نقدی و جنسی به ایالت خراسان در همان سازوکار وقف می‌شدند که در عرصه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی فرهنگی این منطقه مصرف می‌شد؛ (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۳۱۰۱. اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۷). حتی اطعام مردم، زائران و مسافران در مشهد به مناسبت‌های مختلف پذیرایی صورت می‌گرفت (عطاردی، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۲۸). طبیعتاً ورود چنین ساختاری به جامعه ایرانی و ایالت خراسان به‌عنوان موردی پژوهشی، رفتارها و کنش‌های اقتصادی ایرانیان را نیز می‌تواند برجسته سازد. با توجه به متن وقف‌نامه‌های موجود دوره قاجاریه بیشترین اهداف وقف در این دوره مذهبی بوده و عمدتاً صرف زوار و روضه‌خوانی و تعزیه‌داری اهل بیت خصوصاً حضرت سیدالشهداء می‌شده است (مؤمنی، ۱۳۶۵: ۳۲). این پشتوانه عظیم اقتصادی می‌توانست سیر ماندگاری مراسم‌های آیینی خصوصاً سوگواری را طولانی نماید و یا حتی به سلیقه واقف آن منجر به تحولاتی در آن گردد (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷: ۱۹۹ و ۱۵۷). جالب اینجاست که بیشترین آمار کمک‌های مالی آستان قدس صرف مراسم‌های سوگواری می‌شد و کارکرد آن مذهبی فرهنگی بوده است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کارتن ۱۷، پرونده ۳، ۹۹۸/۵۳). این مسائل می‌توانست در حفظ آیین دینی و تکامل قالب‌های سنتی سوگواری در خراسان آن عصر مؤثر باشد.

نتیجه‌گیری

متولیان، واقفان و بانیان، نذرکنندگان و کلیه بازیگران اقتصادی در بسترسازی عوامل اقتصادی که تداوم گر مراسم‌های آیینی ایالت خراسان بوده نقش داشتند و با در دست

داشتن ثروت، بر نوع هزینه‌کرد موقوفه‌ها و نذورات و تنوع مصارف آن نظارت و در راه‌هایی که به ترویج عزاداری‌ها و آیین‌ها می‌پرداختند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم سیاست خود را پیاده می‌کردند. تشکیلات آستان قدس در مشهد با وظایف مهمی در زمینه‌های مذهبی، فرهنگی، عمرانی، اداری، مالی، بهداشتی محوری‌ترین فعالیت را در این عرصه انجام می‌داد. اقشار مختلف مردم خصوصاً بازاریان و تجار برآمده از وضعیت خاص ایالت خراسان هم از این امر پشتیبانی می‌کردند. برگزاری عزاداری بدون حمایت مادی و معنوی مردم خالی از رونق و شکوه خواهد بود و در واقع نیازمند حمایت اقشار مختلف جامعه است که در قالب نذورات و خیرات و وقفیات، نشان از باور و اعتقاد مردم و قصد کسب ثواب اخروی به مراسم‌ها دارد. تنوع مصارف موقوفه‌هایی که در مشهد خصوصاً آستان قدس و تسهیلاتی که برای زائران فراهم می‌نمود زمینه مناسبی برای تداوم این آیین‌ها بود.

منابع

کتاب‌ها

- آرامجو، علی (۱۳۸۹)، *بررسی تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ولایت قائنات در دوره قاجاریه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمدعلی کاظم‌بیگی، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*، تهران، خوارزمی.
- *اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله (گزیده اسناد خراسان)* (۱۳۷۷)، به کوشش عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- احتشام کاویان، محمد (۱۳۵۵)، *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، *مطلع الشمس*، جلد دوم، تهران، چاپخانه گلشن.
- _____ (۱۳۸۹)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، به کوشش ایرج افشار، ج ۴، تهران، امیرکبیر.
- امام، سید محمدکاظم (۱۳۴۸)، *مشهد طوس - یک فصل از تاریخ و جغرافیای تاریخی خراسان*، تهران، کتابخانه ملی ملک.
- امیرزاده گرو، حسن (۱۳۹۳)، *زیارت و زائران مشهدالرضا، آستان قدس رضوی در دوران قاجار*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- انصاری، نوش‌آفرین (۱۳۵۶)، «بررسی اسناد وقف آستان قدس رضوی»، *جشن‌نامه استاد مدرس رضوی*، زیر نظر ضیاءالدین سجادی، تهران، بی‌جا.
- بسطامی، نوروزعلی (۱۳۳۲)، *فردوس‌التواریخ*، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- بقیعی، غلامحسین (۱۳۸۴)، *مشاغل قدیم*، مشهد، سخن‌گستر.
- بینا، علی‌اکبر (۱۳۵۲)، *روابط سیاسی و دیپلماسی ایران با انگلستان از اواخر قرن هفتم تا انعقاد معاهده پاریس در سال ۱۸۵۷*، تهران، مؤسسه عالی سیاسی امور غربی.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، *سفرنامه پولاک*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
- تاجبخش، احمد (۱۳۶۲)، *سیاست‌های استعماری روسیه تزاری و انگلستان و فرانسه در نیمه اول قرن ۱۹*، تهران، اقبال.

- توسلی، غلام‌عباس (۱۳۸۰) *جامعه‌شناسی دینی*، تهران، سخن.
- ثابت‌نیا، علی و علی سوزنچی (۱۳۸۱)، *معرفی مجموعه اسناد روشنائی حرم مطهر و اماکن وابسته در دوره قاجار*، دفتر اسناد، جلد اول، مشهد.
- چلکووسکی، پیتر (۱۳۶۷)، *تعزیه هنر پیشرو ایران*، ترجمه داوود حاتمی، تهران، علمی و فرهنگی.
- حسام مظاهری، محسن (۱۳۸۷)، *رسانه شیعه*، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- حسینی، حسن (۱۳۸۱)، *نظامنامه خدمات کشیکی آستان قدس در سال ۱۳۰۷*، دفتر اسناد، جلد اول، مشهد، اداره اسناد سازمان آستان قدس.
- حکیم‌الممالک، علینقی (۱۳۵۶)، *روزنامه سفر خراسان*، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیار*، ترجمه فره‌وشی، تهران، چاپ گیلان.
- ژیان‌پور، حمید (زمستان ۱۳۹۴)، «بررسی اسناد کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در دوره قاجار»، *فصلنامه گنجینه اسناد*، سال ۲۵، دفتر چهارم.
- سوزنچی کاشانی، علی (۱۳۸۱)، *مهمانسرای رضوی از روزگار صفویه تا پایان قاجاریه*، دفتر اسناد ج ۱، سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- سیدی، مهدی (۱۳۷۴)، *چراغ برات خراسان*، مشهد، فرودگاه باستان.
- شهبابی، علی‌اکبر (۱۳۴۳)، *تاریخچه وقف در اسلام*، تهران، اداره اوقاف.
- *طومار علیشاهی ۱۱۶۱ ق* (۱۳۸۰)، مشهد، به اهتمام مرکز خراسان‌شناسی.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱)، *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
- فرخ، مهدی (۱۳۴۵)، *خاطرات سیاسی*، تهران، جاویدان علمی.
- فوران، جان (۱۳۷۷)، *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا.
- کارلوترنزیو، بیهو (۱۳۵۹)، *رقابت‌های روس و انگلیس در ایران*، عباس آذرین، تهران، نشر کتاب.
- کرزن، جرج. ل. (۱۳۴۷)، *ایران و مساله ایران*، ترجمه علی جواهرکلام، تهران، انتشارات ابن سینا.
- کریمیان، علی (۱۳۸۱)، *تشکیلات آستان قدس رضوی پس از انقلاب مشروطیت*، دفتر اسناد، جلد اول، مشهد، مرکز اسناد آستان قدس.
- لمبتون، آن (۱۳۴۳)، *اوضاع اجتماعی ایران در عهد قاجاریه*، ترجمه منیر برزین، مشهد.

- معتقدی، ربابه (۱۳۸۷)، فرمان‌ها و رقم‌های آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا قاجاریه، مشهد آستان قدس.
- مولوی، عبدالحمید (۱۳۵۸)، پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ج ۳، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- مؤتمن، علی (۱۳۴۸)، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، چاپخانه بانک ملی ایران.
- نجمی، ناصر (۱۳۶۲)، ایران قدیم و تهران قدیم، تهران، جاززاده.
- وامبری، آرمینیوس (۱۳۶۷)، سیاحت درویش دروغین در خانان آسیای میانه، ترجمه فتحعلی خواجه نوریان، تهران، انتشارات معین.
- همدانی مستوفی، اسماعیل خان (۱۳۱۷)، آثار الرضویه من المنتخبات الصدیقه، مشهد، چاپ سنگی.

مقاله‌ها

- اتحادیه نظام مافی، منصوره، «موقوفات تهران و تحول شهر ۱۲۶۹-۱۳۲۰ ه.ق»، وقف میراث جاویدان، زمستان ۱۳۷۸، ش ۲۸، صص ۷-۱۶.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل، «بررسی تحلیلی جنبه‌هایی مصرف موقوفه‌ها آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی به سال اول، تابستان ۱۳۹۳، شماره ۱.
- علیزاده بیرجندی، زهرا، «مقام منصب تولیت و عوامل مؤثر بر عملکرد متولیان آستان قدس رضوی در عصر قاجار»، دوفصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، بهار ۱۳۹۳، ش ۶.

اسناد

- آرشیو اسناد سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
- کارتن ۱۷، پرونده ۳، ۹۹۸/۵۳
- کارتن ۱۷، سند شماره ۱/۱۰۳۳۹
- کارتن ۲۲، سند شماره ۱۵۱۰۸
- کارتن ۲۲، سند شماره ۱۵۴۰۴/۵
- کارتن ۲۳، سند ۲۴۷۷۴/۳۸
- کارتن ۲۶، سند شماره ۲۷۷۴۱
- کارتن ۲۷، سند شماره ۲۸۱۳۰

- کارتن ۲۹، سند شماره ۳۱۹۶۹
- کارتن ۳۵، سند شماره ۲۳۹۷۹
- کارتن ۳۵، سند شماره ۳۴۷۵۶
- کارتن ۳۶، سند شماره ۳۷۶۹۴/۳
- کارتن ۳۶، سند شماره ۳۴۵۲۸
- کارتن ۳۸، سند شماره ۲۸۹۶۸
- کارتن ۳۸، سند شماره ۴۰۷۱۳
- کارتن ۳۹، سند شماره ۴۰۰۸۱/۱
- کارتن ۴، سند شماره ۲۰۶۱/۹
- کارتن ۵۴، سند شماره ۴۳۱۰۱

